

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ГРУПА ЯК СКЛАДНИК ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ СИСТЕМИ

У статті проаналізовано праці вітчизняних та зарубіжних вчених у сфері лексики мови. Зокрема, зроблено акцент на виділення дослідниками лексико-семантичної групи як складника лексико-семантичної системи.

Ключові слова: структура, семантична система, лексико-семантична група, семантичне поле, тематична група.

В статье проанализированы труды отечественных и зарубежных ученых в сфере лексики языка. В частности, сделан акцент на выделении исследователями лексико-семантической группы как составной части лексико-семантической системы.

Ключевые слова: структура, семантическая система, лексико-семантическая группа, семантическое поле, тематическая группа.

The article deals with works of Ukrainian and foreign scientists in the sphere of vocabulary of language. An accent put on the selection of lexical and semantic group as a component of the lexical and semantic system.

Key words: structure, semantic system, lexical and semantic group, semantic field, thematic group.

Лексична система будь-якої мови передбачає виділення в ній підсистем, розміщених за принципом ієрархії. Однією з таких підсистем є *лексико-семантична група*. На сьогодні є актуальним питання виділення лексико-семантичних груп в лексичі, яка має системну організацію.

У статті ставимо за **мету** узагальнити досвід вітчизняних та зарубіжних вчених у галузі розробки вчення про лексико-семантичні групи.

Основоположником розділу науки про системну організацію лексики та лексико-семантичні групи зокрема по праву вважають М.М. Покровського, який помітив, що в кожній мові на різних етапах її розвитку можливо виділити певні лексико-семантичні групи. Виділення лексико-семантичних груп спирається, за спостереженням ученого, на парадигматичні зв'язки між словами: «Слова та їхні значення живуть не окремим один від одного життям, але поєднуються [...], незалежно від нашої свідомості, в різні групи, причому основою для групування слугують схожість або цілковита протилежність за основним значенням» [1: 82]. М.М. Покровський вказував на те, що слово та його значення буде зрозумілим саме на тлі синонімічних із ним слів: «Історія значень відомого слова буде для нас тільки тоді зрозумілою, коли ми будемо вивчати це слово у зв'язку з іншими словами, синонімічними з ним, а головне, з тими, що належать до одного й того ж кола уявлень» [1: 12].

За словами А.А. Уфимцевої, лексико-семантичні групи слів досліджують тоді, «коли постає завдання виявити внутрішні зв'язки слів у межах семантичної системи мови, визначити структуру та специфічні смислові зв'язки останньої» [2: 89].

Фундаментальною працею у вивченні лексико-семантичних груп є стаття Ф.П. Філіна «О лексико-семантических группах слов», в якій обґрунтовано положення про те, що весь словниковий запас мови можна розділити на лексико-семантичні групи слів, які й утворюють лексико-семантичну систему мови. Автор наголошує, що класифікувати лексику за лексико-семантичними групами слід для будь-яких цілей, при цьому групи можуть мати таку структуру, якої задасть їм дослідник [3: 530].

Ф.П. Філін вказує на різний зміст таких понять, як *лексико-семантична група* та *тематична група*: «У рамках однієї тематичної групи існують більш дрібні, але тісно пов'язані між собою лексико-семантичні групи слів» [4: 315]. Спільне між тематичними та лексико-семантичними групами слів полягає, на думку дослідника, у тому, що «ті та інші групи відображають пізнану об'єктивну реальність. У цьому плані будь-яка лексико-семантична група слів завжди має свою «тему», навіть якщо йтиме мова про групу дуже близьких один до одного синонімів» [4: 336]. Ф.П. Філін вказує також на те, що розмежування лексико-семантичних і тематичних груп слів зумовлене «важкістю розмежування словникового запасу, як специфічного явища мови, та позамовного змісту» [4: 325].

Досліджуючи місце лексико-семантичних груп і семантичних полів у лексико-семантичній системі, А.А. Уфимцева та В.Г. Гак виявили, що словниковий склад мови включає, крім макрорівня, також рівень семантичних зв'язків слів усередині лексико-семантичної групи та семантичного поля (мікрорівень) та семантичних зв'язків між останніми в межах всього словника в цілому (мегарівень) [2: 10; 5: 15].

Вивченням змін, які відбуваються в межах окремих системних угруповань слів, насамперед у семантичних полях, лексико-семантичних і тематичних групах займався Ф.С. Бацевич. Основну мету своїх досліджень вчений вбачав у пошуку основних закономірностей цих змін, шляхів поповнення лексико-семантичних груп і семантичних полів [6: 55].

У ХХ ст. з'явився цілий ряд досліджень найрізноманітніших груп лексики. Як зазначає Л.А. Лисиченко, «вивчення лексичного складу мови, як і інших рівнів мови, може бути синхронічним і діахронічним. При синхронічному підході вивчається словниковий склад певного історичного періоду; при діахронічному вивченні словникової системи аналізуються історичні процеси, що відбуваються або відбувалися в ній» [7: 11]. У діахронічному плані описано численні лексико-семантичні та тематичні групи східнослов'янської лексики: іменники і прикметники зі значенням моральної оцінки особи [8], назви продуктів харчування [9], назви одягу [10], кольорів [11], осіб [12], торговельна лексика запорозького козацького вжитку [13], оцінні назви осіб [14], назви посуду [15] та ін.

За слушним зауваженням Ж.П. Соколовської, «особливість семантичної системи полягає в тому, що у ній немає чітких, визначених меж однієї лексико-семантичної групи від іншої; одного поля від іншого, одного класу від іншого; однієї семеми від іншої в структурі лексеми» [16: 120]. Відзначаючи, що неможливо окреслити чіткі межі лексико-семантичної групи навіть під час розгляду слів у синхронному плані [17: 186], А.А. Уфимцева тим не менше спробувала виявити межу, де починається лексико-семантична група: «Про існування тої чи іншої лексико-семантичної групи можна говорити тоді, коли між словами, які до неї входять, у визначений період розвитку мови існують

визначені семантичні зв'язки. Однак цю співвідносність і деяку умовність в обмеженні лексико-семантичних груп не слід розуміти як повну довільність і суб'єктивність в їх визначенні» [17: 192; 140]. Вказуючи на те, що межі лексико-семантичної групи рухливі, дослідниця підкреслює, що лексико-семантична група не є одиницею словникового складу мови: «Лексико-семантична група не може виступати структурною одиницею словникового складу мови не лише через відносний характер її меж у синхронному полі, але й через рухливість та мінливість цих «меж» у ході історичного розвитку» [17: 192; 141]. Як відзначає Г.В. Межжеріна, «окресленість лексико-семантичних груп у рамках поля (мікрополя) є досить чіткою. У той же час, одна й та сама лексико-семантична група може входити (частково, а в деяких випадках і повністю) до складу двох або більше семантичних полів. Частіше за все групи співторкаються, але іноді можуть навіть нашаровуватися одна на одну» [18: 121].

О.О. Тараненко запропонував класифікацію основних шляхів семантичних змін мовних одиниць, яка ґрунтується «з одного боку, на особливостях асоціативного характеру мислення – існуванні двох типів асоціативних груп при гносеологічному групуванні явищ дійсності, а з іншого боку, на існуванні двох аспектів мови як знакової системи, яка являє собою матеріальну основу їх функціонування та розвитку» [19: 4]. У цьому ж напрямку працював В.Г. Гак, згідно концепції якого «два можливих шляхи розвитку мовного елемента – це перенос або десемантизація» [20: 59].

Заслужують на увагу розвідки А.М. Архангельської. Досліджуючи «Русский семантический словарь» за ред. Н.Ю. Шведової, вона помітила, що кінцевою ланкою систематизації тут «стає лексико-семантичний ряд, у якому виявляється «сусідство» семантично близьких слів за ознакою синонімії, гіперогіпонімії та антонімії... Така «низова» поняттєва група і сприятиме в ономасіологічному контексті виявленню джерел пошуку різноманітностей і поєднання їх у одне ціле» [21: 48].

У системі лексико-семантичних груп слів В.А. Москович виокремлює «скриті» лексико-семантичні класи слів», для виявлення яких учений пропонує використовувати метод асоціативного експерименту, елементи компонентного аналізу на основі словникових дефініцій, дистрибутивно-статистичний метод аналізу текстів. Як відзначає дослідник, «основним принципом організації лексико-семантичної системи мови та наявності в ній лексико-семантичних угруповань є польова структура» [22: 36].

Розглядаючи процес адаптації лексичних одиниць як початковий етап їх функціонування в лексичній системі мови, В.П. Секерин відзначає, що «не лише запозичені, але й утворені питомі лексичні одиниці (у тому числі й усі неологізми) пристосовуються (адаптуються) до лексико-семантичної системи» [23: 125].

На думку Н.А. Снопкової, всебічне вивчення лексико-семантичних відношень варто поєднувати із семантично-синтаксичним аналізом: «Для більш повного вивчення системності лексичних явищ слід розглядати характерні риси семантико-синтаксичного вживання слів, які належать до різних частин мови» [24: 134].

Звертаючи увагу на специфіку лексико-семантичних об'єднань, А.А. Уфімцева справедливо зауважує, що «слова, які включені в той чи інший синонімічний ряд або лексико-семантичну групу, не створюють нових мовних одиниць, в той час як поєднання двох або кількох морфем утворюють нову одиницю – слово, відмінне як за формою існування в мові, так і за своїм змістом» [2: 86].

Одне з актуальних питань у галузі вивчення системних відношень на лексичному рівні – принципи розмежування лексико-семантичних і тематичних груп.

«Лексико-семантична група як предмет історико-семантичного дослідження, – пише А.А. Уфимцева, – відрізняється як від «предметних груп», які складають слова на позначення предметів і явищ, так і від «понятійних полів», в основу розмежування яких лягають кола і сфери чистих понять» [2: 101].

Аналізуючи основні параметри, за якими виділяються тематичні групи, Ж.П. Соколовська відзначає, що «саме в тематичній групі взаємопроникають елементи, які прийнято називати зовнішньо- та внутрішньомовні, які, виступаючи в структурі значення, є елементами внутрішньомовними, але відносяться до різного ступеня абстрагування від конкретних властивостей предметів і явищ» [16: 47].

Д.М. Шмельов говорить про те, що тематичні групи можна виділити в будь-якій мові, але робить акцент на тому, що шлях їх формування залежить від розвитку самої мови: «Відоображаючи відрізки дійсності, слова пов'язані між собою, як взаємозалежні та відображувані ними явища самої дійсності. Завдяки цим позамовним зв'язкам лексеми поєднуються в тематичні групи. Хоча виділення тематичних груп ґрунтується на позамовних критеріях, воно не відбувається поза межами, які встановлюються мовою, і тісно пов'язане з характером семантичних відношень, властивих певній конкретній мові» [25: 13–14]. Дослідник наголошував на тому, що будь-які тематичні групи об'єднують у собі слова «не на основі того або іншого протиставлення одне одному за певною ознакою, а на основі спільної родової ознаки» [25: 151]. Всебічно аналізуючи лексико-семантичну систему української мови, Л.А. Лисиченко акцентує на тому, що тематичні групи – це «слова різних частин мови, об'єднані спільним відрізком дійсності» [7: 11]. Як відзначає В.І. Невоїт, лексико-семантичні та тематичні групи не можна протиставляти як позамовні та мовні одиниці: «Під час дослідження системних відношень у лексиці, яка позначає конкретні реалії, тематичні та лексико-семантичні групи не мають протиставлятися як позамовні та мовні одиниці, оскільки виділення тематичних розрядів – це необхідний ступінь при вивченні внутрішньомовних зв'язків слів» [9: 167].

Ж.П. Соколовська кваліфікує тематичну групу як об'єднання значень слова, в основі якого лежить подальше членування спільного поняття, яке входить до змісту категорії пізнання. На думку лінгвіста, «особливість тематичної групи полягає у тому, що воно, з одного боку, виділяється на основі логічного членування широкого поняття, а з іншого боку, – на основі того, як це поняття членується, і логікою мови – значеннями слова. Таким чином, тематична група є сходінкою класифікації, на якій логіка мовного членування семантичного континууму виступає вже не просто як попередня, інтуїтивна основа, як орієнтир у процесі систематизації людських уявлень про об'єктивну дійсність, але й як самостійний фактор, як питомо мовне членування уявлень людини про об'єктивну дійсність» [16: 47].

Важливою проблемою є вивчення відношень усередині лексико-семантичних і тематичних груп. Досліджуючи лексико-семантичне поле звуконаслідувань у сучасній українській мові, І.В. Багмут застерігає, що «об'єднання слів в одне ЛСП створює ряд проблем, хоча б тому, що через «розмитий» характер меж поля виникають труднощі щодо критеріїв та принципів відбору одиниць» [26]. Для дослідження внутрішньо-системних зв'язків всередині лексико-семантичних груп широко застосовують елементи компо-

нентного аналізу. Так, наприклад, О.Н. Селіверстова, аналізуючи лексико-семантичну групу дієслів, на основі спільного смислового компонента «вивчати світло» виявила системну організацію цих дієслів, подавши їх значення у вигляді комбінації чотирьох розрізняювальних ознак: «контрастна зміна освітлення сітчатки ока», «періодичність зміни інтенсивності випромінювання (зменшення і збільшення)», «розсіяння світла» та «чіткість поділу на періоди» [27: 264]. За зауваженням Г.В. Межжеріної, визначення внутрішніх границь лексико-семантичних груп встановлюється з урахуванням як лінгвістичних, так і екстралінгвальних факторів. На межі груп впливає також розмежування ядерних і периферійних елементів, яке, в свою чергу, «залежить від здатності тієї чи іншої лексеми виражати основне значення лексико-семантичної групи, частоти її уживання, жанрово-стильової диференціації значень, валентності тощо» [18: 121]. При цьому «межі між ядром і периферією лексико-семантичного об'єднання змінюються дуже повільно. Повільно – і якісно, і кількісно» [18: 121].

За Л.М. Васильєвим, лексико-семантична група – це будь-який семантичний клас слів (лексем), об'єднаних хоча б однією спільною лексичною парадигматичною семою [28: 26].

Г.І. Крехно розглядає лексико-семантичну групу як «лексичну множину різноструктурних одиниць, сформовану на підставі спільності семантичного ядра, що зумовлює взаємозалежність і взаємовідношення елементів групи як одиниць мовної системи» [29].

Отже, один із найпоширеніших і найефективніших методів дослідження системної організації лексичного рівня пов'язаний із вивченням лексико-семантичних і тематичних груп.

ЛІТЕРАТУРА

1. Покровский М. М. Избранные труды по языкознанию / Михаил Михайлович Покровский. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 384 с.
2. Уфимцева А. А. Опыт изучения лексики как системы (на материале англ. яз.) / Анна Анфилофьевна Уфимцева. – М.: АН СССР, 1962. – 287 с.
3. Филин Ф. П. О лексико-семантических группах слов / Федот Петрович Филин // Езикovedски изследования в чест на академик Стефан Младенов. – София, 1957. – С. 530.
4. Филин Ф. П. Очерки по теории языкознания / Федот Петрович Филин. – М.: Наука, 1982. – 410 с.
5. Гак В. Г. О некоторых закономерностях развития лексикографии (Учебная и общая лексикография в историческом аспекте) / Владимир Григорьевич Гак // Актуальные проблемы учебной лексикографии. – М.: Русск. яз., 1977. – С.11–27.
6. Бацевич Ф.С. Процес неологізації та динаміка структури семантичного поля / Флорій Сергійович Бацевич // Мовознавство. – 1980. – №3. – С. 54 – 80.
7. Лисиченко Л.А. Лексико-семантична система української мови / Лідія Андріївна Лисиченко–Х.: Харківський держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди, 1997. – 131 с.
8. Межжерина Г. В. Прилагательные со значением моральной оценки лица (на древнерусском хронологическом срезе) : автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 „Русский язык” / Анна Валентиновна Межжерина. – К., 1992. – 17 с.

9. Невойт В. И. Названия пищи и продуктов питания в древнерусском языке: дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Валентина Ивановна Невойт. – К., 1986. – 246 с.
10. Войтів Г. В. Назви одягу в пам'ятках української мови XIV–XVIII ст.: дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Ганна Володимирівна Войтів. – Львів, 1995. – 209 с.
11. Чікало М. І. Назви кольорів у пам'ятках української мови XIV–XVIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10. 02. 02 «Українська мова» / Марія Іванівна Чікало. – Львів, 1994. – 21 с.
12. Кровицька О.В. Назви осіб в українській мовній традиції XVI–XVIII ст.: Семантика і словотвір / Ольга Василівна Кровицька / НАН України. Інститут українозн. ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2002. – 213 с.
13. Бойко Л.П. Торговельна лексика запорозького козацького вжитку. Автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.01 «Українська мова» / Лариса Петрівна Бойко / Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1997. – 18 с.
14. Вільчинська Т.П. Семантико-словотвірна характеристика оцінних назв осіб в українській мові: Автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.01 «Українська мова» / Тетяна Пилипівна Вільчинська / Львівський держ. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 1996. – 16 с.
15. П'яст Н.Й. Формування тематичної групи «назви посуду» в сучасній українській літературній мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Наталія Йосипівна П'яст / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – Київ, 2003. – 19 с.
16. Соколовская Ж. П. Система в лексической семантике (анализ семантической структуры слова). /Жанна Павловна Соколовская/ – К.: Вища школа, 1979. – 192 с.
17. Уфимцева А. А. Слово в лексико-семантической системе языка / Анна Анфилофьевна Уфимцева. – М.: Наука, 1968. – 272 с.
18. Межжеріна Г. В. Структурна організація семантичних одиниць (поле – лексико-семантична група – слово) / Ганна Валентинівна Межжеріна // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. – К., 2002. – Вип. 5. – С. 114–126.
19. Тараненко А.А. Языковая семантика в её динамических аспектах/ Александр Александрович Тараненко / АН УССР. Ин-т языковедения им. А.А. Потебни. – Киев: Наук. думка, 1989. – 256 с.
20. Гак В.Г. О функциональном походе к изучению грамматических явлений / Владимир Григорьевич Гак // Иностранные языки в высшей школе – 1974. – Вып 8. – С. 58–66.
21. Архангельська А.М. Методи компонентного аналізу і компонентного синтезу в сучасних ономазіологічних дослідженнях / Алла Мстиславівна Архангельська // Мовознавство. – №1. – 2010. – С. 45–53.
22. Москович В.П. Три метода обнаружения лексико-семантических связей слов / Василий Петрович Москович // Вопросы описания лексико-семантической системы языка. Тезисы докладов. Ч. 2. – М., 1971. – С. 35 – 37.
23. Секерин В.П. Адаптация заимствованных слов в лексико-семантической системе английского языка и особенности их усвоения в ней / Виктор Павлович Секерин // Вопросы описания лексико-семантической системы языка. Тезисы докладов. Ч. 2. – М., 1971. – С. 125–129.
24. Снопкова Н.А. Функционально-семантический анализ группы слов, выражающих сходство и различие в современном английском языке / Нина Александровна Снопкова //

Вопросы описания лексико-семантической системы языка. Тезисы докладов. Ч. 2. – М., 1971. – С. 133 – 136.

25. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка) / Дмитрий Николаевич Шмелев. – М.: Наука, 1973. – 210 с.

26. Багмут І.В. Лексико-семантичне поле звуконайменувань у сучасній українській літературній мові (склад, структура, парадигматика): Автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.01 «Українська мова» / Ірина Віталіївна Багмут; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова – К., 2007 – 22 с.

27. Селиверстова О.Н. Некоторые типы семантических гипотез и их верификация / Ольга Николаевна Селиверстова // Гипотеза в современной лингвистике. – М., 1980. – С. 262–268.

28. Васильев Л.М. Современная лингвистическая семантика / Леонид Михайлович Васильев. – М., Высшая школа, 1990. – 175 с.

29. Крехно Т.І. Історія ЛСГ «плати – податки – повинності» в українській мові XV–XVIII ст. (на матеріалах українських пам'яток): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Тетяна Іванівна Крехно. – Харків, 2005. – 19 с.